

УДК 316.277

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГА,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу теорії та історії соціології Інституту соціології НАН України

Евристичний потенціал поняття “символічний універсум”

Анотація

Статтю присвячено реінтерпретації поняття “символічний універсум”. Автор переглядає низку аспектів оригінальної концепції символічних універсумів Пітера Бергера і Томаса Лукмана, після чого пропонує свою дефініцію цього поняття. У статті запропоновано оновлену концепцію символічних універсумів і відношень їх між собою. Запропоновано кілька логіко-поняттєвих взаємозв'язків, що їх поняття “символічний універсум” утворює з іншими поняттями, традиційними як для феноменологічного підходу, так і для загальносоціологічного теоретизування. На підставі проведеного аналізу подано евристичні можливості “символічного універсуму” для розвитку соціологічної теорії.

Ключові слова: *символічний універсум, вертикальна легітимация, горизонтальна легітимация, культурна гегемонія, базові смисли, інтелігенція*

1

Пропонована стаття є одночасно продовженням попередньої статті та підготовчим етапом для наступної. Кожна з них є послідовним розгортанням оновленої концепції символічних універсумів, можливим тільки шляхом прояснення всіх передумов аналізу, необхідних для того, щоб зробити наступний крок. Головною метою при цьому є недопущення в подальшому розгляді будь-яких еквівокацій, непрямої логіко-поняттєвих зв'язків.

У попередній статті було проведено підготовчу роботу щодо з'ясування теоретичних засновків концепції “символічного універсуму”, її початкових

завдань і функцій (див.: [Шульга, 2013]). Зокрема, було доведено, що свою концепцію Томас Лукман і Пітер Бергер [Berger, Luckmann, 1967] побудували на платформі концепції кінцевих царин значень Альфреда Шюца [Schutz, 1962], концепції релігії Еміля Дюркгайма [Дюркгейм, 1998] і концепції тоталізації Жан-Поля Сартра [Sartre, 2004]. Поняття “символічний універсум” Томас Лукман і Пітер Бергер використовували як елемент своєї концепції легітимації. Вони описували його як смисловий комплекс найвищого ступеня абстрактності та найвищий (четвертий) рівень процесу легітимації¹.

Також мною було виокремлено низку важливих аспектів у концепції Пітера Бергера і Томаса Лукмана, що є найбільш релевантними для цього аналізу. Спершу позначу їх, після чого викладу своє бачення проблеми. Ідеться про такі аспекти: 1) поняття “символічний універсум” перебуває у відношенні субординації до поняття “легітимація”, оскільки друге використовується для обґрунтування першого і, таким чином, обсяг дефініції поняття “символічний універсум” менший і є частиною дефініції поняття “легітимація”; 2) найважливішими механізмами підтримання символічного універсуму є такі процеси, як “терапія” і “аннігіляція”; 3) засоби поширення і підтримання символічного універсуму описані вченими лише поверхово — Пітер Бергер і Томас Лукман зазначають, що при соціалізації нового покоління може мати місце проблематичність наявного символічного універсуму, проте вони не розкривають, за посередництва яких інститутів це вдасться подолати; 4) учені говорять про існування “експертів”, які задіяні для підтримання символічного універсуму; 5) Пітер Бергер і Томас Лукман указують на існування в одному суспільстві різних символічних універсумів.

Такими є аспекти концепції символічних універсумів Пітера Бергера і Томаса Лукмана, котрі слід вирізнити й розглянути. Усі вони потребують подальшого розвитку й тому у своєму аналізі я з необхідністю виходитиму за рамки початкової концепції цих учених, що диктується не лише непроявленістю цих елементів концепції Пітера Бергера і Томаса Лукмана, а й, першою чергою, моїм дослідницьким інтересом. Після докладного розгляду кожного із виокремлених пунктів і, таким чином, проведення підготовчої роботи, можна буде сформулювати нову цілісну концепцію символічних універсумів, логіко-поняттєвих зв'язків поняття “символічний універсум” у системі феноменологічного підходу і, зрештою, визначити його евристичний потенціал.

2

Подальший аналіз розпочнемо з першого виокремленого вище пункту.

(1) Згідно з дефініцією вчених, “символічний універсум” перебуває у відношенні субординації з категорією “легітимація”, оскільки входить у її обсяг і використовується в рамках обґрунтування відповідної концепції —

¹ Сама ж легітимація, у трактуванні Пітера Бергера і Томаса Лукмана, є “поясненням” і “виправданням” наявного інституціонального порядку.

він належить до четвертого і найвищого рівня процесу легітимації. Виходячи зі свого дослідницького інтересу і тих функцій, що їх виконують у рамках моєї концепції ці поняття, я змушений дещо змінити дефініції обох понять, а відтак, їхні обсяги і відношення.

Поняття “символічний універсум” визначається як замкнута смислова система, що пропонує власну матрицю бачення й інтепретації об’єктивних, інтерсуб’єктивних і суб’єктивних подій або явищ. Найважливішою характеристикою символічного універсуму є його замкнутість і цілісність, завдяки чому він задає межі комунікації й інтепретації у повсякденному житті¹.

Із цього випливає його інтегративна здатність — символічний універсум зорганізовує для соціального актора систему соціальних координат від моменту його народження і до самої його смерті. Цікаво, що навіть такий суто інтимний і кінцевий досвід, як смерть, також є сферою, на організацію якої претендує символічний універсум. При цьому, як уже зазначалося, необхідність у символічному універсумі диктується об’єктивними й суб’єктивними причинами².

Своєю чергою, говорячи про легітимацію, можна погодитися, що це процес “пояснення” і “виправдання” наявних соціальних відносин і статусних взаємодій. Разом із тим до цього визначення слід додати кілька суттєвих елементів. Запропоновані символічним універсумом визначені соціальні відносини та статусні взаємодії, які, своєю чергою, конструюють і реконструюють соціальну реальність, є його “базовими смислами”. Крім того, кінцевою метою процесу легітимації є надання цим базовим смислам самозрозумілого статусу для більшості членів суспільства. З огляду на це услід за “базовими смислами” ми включаємо в дефініцію поняття “легітимація” ще два поняття — “культурна гегемонія” і “природна настанова”³.

Культурна гегемонія є тим ступенем інтеграції базових смислів (статусні взаємодії, розподіл влади, фінансів, престижу і знання) символічного універсуму, що дає їм змогу стати некритично прийнятими більшістю суспільства. Здатність символічного універсуму справляти такий вплив на переважну частину соціуму, перехід його системи смислів у структури природної настанови і є культурною гегемонією. Саме вона стає запорукою його

¹ Треба особливо наголосити, що, говорячи про символічний універсум, ми не говоримо про ідеологію. Ідеології є частиною символічного універсуму, але останній не вичерпується ними. Символічні універсуми є метареальностями, що претендують на одноособове і вичерпне пояснення соціальної реальності, установлення рамок її сприйняття.

² Докладніше див. у: [Шульга, 2012].

³ Як легко здогадатися, саме поняття “культурна гегемонія” запозичене мною з теоретичної системи Антоніо Грамші, котрого важко віднести до феноменологів [Грамші, 1957; 1980]. Однак його аналіз символічної боротьби, опис видів цієї боротьби та її суб’єктів серйозно доповнюють концепцію символічних універсумів, зокрема поділ боротьби за культурну гегемонію на “позиційну”, тобто щоденну, розтягнуту в часі та “маневрену”, коли символічна боротьба досягає найбільшого напруження і навіть може вилитися в боротьбу реальну, фізичну (див. детальніше в: [Шульга, 2012]).

домінантного становища як у моральній, так і в політичній сфері. Процеси втрати, зміни і здобуття культурної гегемонії символічним універсумом є вельми складними і тривалими в часі. *Через їхню часову масштабність ці процеси набувають якості історичних.* Сюди ж належить і домінантне становище у сфері формування комунікативних взірців, використовуваних соціальними акторами в повсякденному житті. Своєю чергою, переведення базових смислів символічного універсуму в розряд samozрозумілих означає, що вони стають частиною природної настанови індивіда. Саме тут уявляється зв'язок “культурної гегемонії” та “природної настанови”. Як бачимо, обидва поняття перебувають у відношенні субординації з поняттям “символічний універсум” і входять в його обсяг.

Можна сформулювати перший проміжний висновок, згідно з яким символічний універсум є не частиною процесу легітимації, а його суб'єктом. Тому обидва поняття з огляду на їхні видозмінені дефініції перебувають у відношенні координації, а пізнавальні функції обох дають підстави назвати їх категоріями.

(2) Томас Лукман і Пітер Бергер описують два процеси, в яких символічний універсум бореться з альтернативними смислами. Перший із них вони називають “терапією”. Вона полягає в коригуванні цих смислів, увідповідненні їх домінантній матриці. Своєю чергою, аннігіляція є процесом виключення альтернативних смислів із публічної сфери, блокування їх і запобігання їх трансляції. Можна дійти висновку, що терапія використовується у випадках, коли має місце невеликий відхід від базових смислів домінантного універсуму. Тоді як аннігіляцію застосовують для усунення впливу принципово інших і тому “ворожих” смислів, як правило, пропонуваніх альтернативним символічним універсумом.

Важливо відзначити ту обставину, що в сучасному світі процес аннігіляції багаторазово ускладнюється ба навіть унеможлиблюється, позаяк засоби масової комунікації дають відчуття присутності в публічній сфері абсолютно різних смислів. Тому для домінування своїх базових смислів, крім аннігіляції і терапії, символічні універсуми використовують різноманітні прийоми. Основу цих прийомів становлять різноманітні варіанти символічної агресії, які не просто спрямовані на витіснення (аннігіляцію), а й на підриг смислової матриці альтернативних символічних універсумів.

Такими прийомами є: десимволізація, утворення колокацій, пресупозиції та демократія шуму. Стисло схарактеризую кожен із них.

Десимволізація полягає у смисловій агресії на базові смисли альтернативних універсумів. Яскравим прикладом такої агресії є масштабна смислова агресія на символи перемоги у Другій світовій війні СРСР та його роль у ній. Це базовий, консолідаційний для багатьох поколінь символ “радянського” універсуму нині є об'єктом постійних нападок з боку “нового” універсуму. До них належать: нове трактування цих історичних подій у системі освіти, усіякі розслідування, документальні й художні фільми, токшоу тощо. Крім цього, ще одним конче важливим інструментом смислової агресії на базові смисли альтернативного універсуму є сатира, висміювання їх, подання їх як анахронізмів, давно віджилих концепцій, а також поро-

дження міфів про нестерпність життя за “старого” універсуму. Це стосується не лише того, що відбувається в ці роки в Україні. Аналогічна ситуація була й тоді, коли “радянський” універсум лише здобував домінантне становище і так само використовував подібні прийоми символічної агресії проти “царського” універсуму. З точки зору необхідності й боротьби символічних універсумів така поведінка нового універсуму стосовно старого, “заміщеного” універсуму є інваріантною.

Досить тісно з десимволізацією пов’язаний другий прийом боротьби універсумів — пресупозиції, котрі є твердженнями, нібито загальновідомими, і з цієї причини такими, що не потребують підтвердження.

Куди складнішим прийомом є утворення колокацій. Він полягає в постійному згадуванні якоїсь категорії у зв’язку з іншими категоріями і, таким чином, за головну мету має створення “обрамлень”, смислового тла, що визначає емоційне сприйняття цих категорій. У разі із “царським” універсумом це була категорія “царизм”, що вживалася суто в негативному контексті. Її супроводжували такі категорії, як нерівність, гніт, кріпосництво, самодержавство, тоді як з категорією “комунізм” були тісно пов’язані категорії прогресу, рівності, світлого майбуття.

Зараз, через зміну універсумів, “комунізм” утворює колокації із категоріями тоталітаризм, репресії, несвобода тощо. Своєю чергою, категорія “демократія” найчастіше згадується в контексті “свободи”, “прав людини”, й емоційне забарвлення цієї категорії практично завжди позитивне. У результаті встановлення колокацій певна категорія стає загальним ім’ям негативних або ж, навпаки, позитивних процесів і явищ.

Ще одним важливим прийомом, який варто згадати, є “демократія шуму”. Якщо раніше домінантний символічний універсум міг фізично витіснити з поля рефлексії альтернативні смисли, то тепер це зробити вкрай важко — передусім через диверсифікацію й доступність засобів масової комунікації. Фактично це альтернатива неможливості аннігулювати чужі смисли: якщо цілком витіснити альтернативні смисли не вдається, тоді залишається їх утопити в потоці таких самих смислів, що неодмінно призводить до їх знецінювання і розчинення в загальному інформаційному потоці.

(3) Як зазначалося на початку статті, засоби поширення й підтримання символічного універсуму описані Пітером Бергером і Томасом Лукманом лише поверхово. Вони не розкривають, які інститути дають змогу подолати проблематичність домінантного символічного універсуму і зробити його самоочевидним. Тут ми переходимо від розгляду прийомів боротьби символічних універсумів до засобів цієї боротьби. У зв’язку з цим маємо повернутися до реінтерпретованої концепції легітимації. Раніше вже йшлося про доповнення концепції легітимації розглядом даного процесу в двох площинах — вертикальній і горизонтальній. Завдяки цьому ми об’єднуємо аналіз на мікро- і макрорівні. І перший, і другий рівень легітимації мають свою структуру, суб’єктів і об’єктів. Відповідно, на кожному рівні легітимації використовуються свої засоби символічної боротьби.

Що стосується вертикальної легітимації, то в її системі склалися суб’єкт-об’єктні відносини. Суб’єктами виступають групи — носії домінант-

ного символічного й альтернативних універсумів, а також сама соціальна система. Тоді як засобами виступають соціальні інститути — передовсім інститути освіти і мас-медіа. Тому тут ми зосередимося саме на них і їхній ролі в релевантних процесах.

Одним із найважливіших і найефективніших засобів вертикальної легітимації, а отже, й утримання самозрозумілого характеру доміантного символічного універсуму є система освіти. Передусім я говорю про шкільну освіту, оскільки через систему середньої шкільної освіти дитина здобуває практично всі базові знання. З одного боку, її соціалізація за сучасних умов не мислиться без здобуття середньої освіти, з іншого боку, в цю освіту вплетені базові смисли, необхідні для підтримання доміантного символічного універсуму. Оскільки зміст системи державної освіти жорстко структурований, а його навчальні програми є імперативними, вона не передбачає критичного сприйняття матеріалу і наявності в ньому альтернативних смислів¹.

У цей період у нових членів суспільства формується система координат, першою чергою історичних, а також ціннісна й інтерпретативна матриця. У цьому контексті слід згадати про найважливішу роль уроків історії і змісту підручників, а також про мову викладання. Адже саме уроки історії, краєзнавства та інші уроки гуманітарної спрямованості формують у учнів ці матриці сприйняття й інтерпретації, задають основи орієнтації соціального актора в минулому, теперішньому і майбутньому.

Таким чином, навіть приходячи в університет, де освіта не є настільки догматичною, молодий член суспільства вже має певну матрицю інтерналізованих базових смислів панівного символічного універсуму.

Величезна роль освіти як засобу підтримання символічного універсуму виявляється в аподиктичному контролі над нею з боку держави як результату кристалізації базових смислів символічного універсуму. Фактично жорсткий контроль за змістом початкової і середньої освіти є життєвою необхідністю для будь-якого універсуму, котрий у даний історичний період посідає доміантне становище. Поява альтернативної системи освіти (наприклад, через систему Медресе — релігійних мусульманських шкіл) у рамках одного суспільства може стати фундаментальною для заміни доміантного символічного універсуму. Цей процес може бути розтягнутий на багато десятиліть, однак поява альтернативної системи освіти свідчить про зрілість певного символічного універсуму для реальної боротьби з нині доміантним універсумом, здатного екстерналізувати й об'єктивувати базові смисли для нових членів суспільства, ще не досягнувши доміантного становища в суспільстві. Це значно пришвидшує і полегшує поширення його базових смислів на решту суспільства. З іншого боку, залучені в альтернативну систему освіти нові члени суспільства від самого початку приречені на цілком певний дискомфорт, що виявлятиметься практично кожного дня їхнього життя (винятком можуть стати локальні, ізольовані від основної частини суспільства комуни). Цей дискомфорт виявлятиметься

¹ Це також доволі малоімовірно внаслідок юного віку учнів, уніфікованої програми викладання, наявності лише одного обов'язкового підручника на один предмет.

щоразу, коли базові для цих акторів смисли альтернативного універсуму стикатимуться в повсякденних інтеракціях із самозрозумілими базовими смислами домінантного символічного універсуму. Таким чином, зрозумілість і виправданість для звичайного соціального актора наявних соціальних відносин зовсім не є такою для носіїв альтернативного універсуму і слугує джерелом перманентного дисонансу і конфлікту смислів.

Засоби масової інформації є другим найважливішим засобом підтримання символічного універсуму. Якщо освіта покликана від самого початку задавати для нових членів суспільства базові смисли, то засоби масової інформації переймаються повторенням і впровадженням їх у повсякденний дискурс. Найважливіша особливість класичних засобів масової інформації полягає в їхній здатності “об’єктивувати” (у термінах П.Бергера і Т.Лукмана) смисли, у тому числі базові¹.

Одночасно йдеться про здатність аннігулювати або просто “не об’єктивувати” чужі домінантному універсуму смисли. Як уже згадувалося, за сучасних умов не допустити в публічну сферу смисли альтернативних універсумів стає дедалі складніше, і замість аннігіляції вдаються до описаних вище прийомів, таких як пресупозиції, колокації, десимволізація тощо.

Тому для самої можливості конкуренції із домінантним універсумом альтернативному універсуму, поряд з альтернативною системою освіти, необхідна альтернативна система засобів масової інформації. За сучасних умов вона має бути ще більш розгалуженою, бо в іншому разі просто загубиться у величезному інформаційному потоці.

Отже, інститути освіти і засоби масової інформації на соціальному рівні є двома найважливішими засобами підтримання символічного універсуму. Вони покликані від моменту вступу соціального актора в соціальне життя формувати релевантну матрицю інтерпретації й оцінювання всіх процесів і явищ, а також підтримувати цю матрицю впродовж усього його подальшого життя. Через передання знання, невіддільного елементу соціалізації, а також через передання інформації домінантний універсум передає свої базові смисли. Ці базові смисли задають для індивіда фундаментальні принципи соціального порядку, що аподиктично збігаються з моделлю наявних соціальних відносин у даний конкретний період. Вони подають цю модель як єдино правильну, або, іншими словами, як самозрозумілу й таку, що не потребує рефлексії.

Крім формування та розподілу знання про соціальний світ ці два інститути формують і пропонують соціальному акторові певний дискурс. Фактично в нього вмонтовані вже готові конструкції інтерпретації й оцінювання, що їх індивідові залишається лише некритично використовувати, посиляючись на їхню загальноприйнятність.

Горизонтальна легітимація являє собою мікрорівень функціонування і боротьби символічних універсумів. Це повсякденні інтеракції індивідів, у

¹ У цьому зв’язку важливо наголосити принципову особливість Інтернету. На відміну від телебачення, радіо, газет і літератури, всесвітня мережа є інтерактивною за самою своєю суттю. Тому соціальні актори можуть брати особисту участь у формуванні та зміні смислів, а не сприймати їх як уже готовий продукт.

яких вони вступають один з одним у безпосередній контакт. Тут відносини є суб'єкт-суб'єктними, оскільки в них беруть участь не інститути, а самі індивіди. Проте за горизонтальної легітимації, на відміну від соціальної вертикальної легітимації, соціальні актори не продукують або поділяють базові смисли, а радше ретранслюють їх¹.

Найважливішою характеристикою рівня горизонтальної легітимації є те, що тут можуть зустрітися чужі одне одному базові смисли символічних універсумів. Адже за вертикальної легітимації інститути, що зміцнюють її (система освіти, ЗМІ), можуть бути фактично автономними один щодо одного й існувати паралельно. Ті самі події вони можуть інтерпретувати й оцінювати автономно, використовуючи різні дискурси та ціннісні матриці. Усе це може відбуватися в межах одного суспільства, однак істотно не впливати на його перетворення. Натомість на рівні горизонтальної легітимації автономність майже неможлива².

За самою своєю сутністю це рівень безпосередніх інтеракцій. Тому індивід зустрічає інших індивідів з різними біографічними ситуаціями, а відтак, і з різними інтерпретативними схемами. Проте, що куди важливіше, він зустрічається з тими, хто є носієм альтернативного символічного універсуму або чий системи релевантності зазнали його впливу. Таким чином, для таких соціальних акторів базові смисли домінантного універсуму не є настільки очевидними і самозрозумілими, як для решти членів суспільства. Спільноти таких акторів ставлять під сумнів не лише наявні соціальні відносини, соціальний порядок, а й питання відносин власності, багатопартійності, цінностей, інтерпретації історії чи окремих її подій тощо. Кожне із цих питань хоч і можна назвати частковим, однак коли дедалі більше акторів піддають їх сумніву в перебігу повсякденних інтеракцій, це може призвести до серйозніших змін, аж до зміни символічного універсуму.

Горизонтальна легітимація є, виходячи з цього, індикатором того, наскільки успішно є вертикальна легітимація, наскільки ефективно транслюються й інтерналізуються запропоновані нею базові смисли³.

1 Детальніше про горизонтальну легітимацію і зв'язок цього поняття з категоріально-поняттєвим апаратом феноменологічного підходу в соціології, зокрема із поняттям Ми-зв'язки, нульова точка тощо див.: [Шульга, 2012].

2 Винятком знову можуть стати територіально відособлені комуни або громади. Приміром, якщо ми говоримо про відокремлені етнічні або релігійні громади, котрі практично не інтегровані в усе суспільство і мають з ним вкрай обмежену кількість контактів.

3 Щоб уникнути звинувачень у надмірній абстрактності, слід наголосити, що, докладно говорячи про символічні універсуми, їхню боротьбу, не можна ані на мить забувати, що саму цю боротьбу ведуть конкретні соціальні актори в конкретних соціально-історичних обставинах. Коли ми говоримо про побудову альтернативних засобів масової інформації або системи освіти, здатних поширити і підтримати в суспільстві альтернативну модель соціальної реальності, то це є ознакою значних змін у суспільній структурі, появи нових соціальних груп, що володіють матеріальними, соціальними, інформаційними й іншими ресурсами, з яких із необхідністю формуються нові еліти.

Адже якщо доміантний універсум і державні інститути (освіта, ЗМІ) втраять здатність ефективно транслювати базові смисли й ті, своєю чергою, втраять статус самозрозумілих, то це означатиме, що цей вакуум поступово заповниться смислами альтернативного універсуму. І навпаки, за ефективної вертикальної легітимації в повсякденних інтеракціях самозрозумілий статус доміантного символічного універсуму тільки посилюється.

(4) Пітер Бергер і Томас Лукман приділили доволі багато місця групі “експертів” і необхідності її виникнення. Проте вони так і не подали бодай загальної структури цієї групи, її ієрархії. Говорячи про “експертів”, вони лише вирізняють можливі відхилення у трактуванні деяких сфер реальності та породжувані цим конфлікти. Утім, з огляду на природу символічного універсуму як метасмислової системи саме по собі поширення її значень на всіх рівнях суспільного організму вже бачиться вкрай складним і багатовступневим процесом, що потребує наявності складної й диференційованої групи “експертів”. Подібного опису ми не знаходимо ані в “Соціальному конструюванні реальності”, ані в подальших працях цих учених. І знову можна констатувати необхідність подальшого розвитку цієї концепції.

Як ми уже зазначили трохи раніше, боротьба символічних універсумів здійснюється і можлива тільки за конкретних умов і ведеться конкретними групами. Серед таких умов, як зазначалося, — формування альтернативних ЗМІ і системи освіти, які б могли екстерналізувати альтернативні базові смисли. Таке можливе за певних матеріальних і організаційних ресурсів. Очевидно, що обслуговувати ці альтернативні інститути мусять численні експерти, котрі мають різні завдання, а тому і свою особливу структуру. Іншими словами, цих експертів можна назвати інтелекцією-носієм певного символічного універсуму. Без формування такої групи в суспільстві та активного включення її в модифікацію і заміну наявного дискурсу неможливо навіть порушувати питання про зміну доміантного символічного універсуму. Оскільки саме її представники здатні не тільки сформувати, а й поширити альтернативні базові смисли.

Скориставшись термінами Антоніо Грамші, одного з видатних дослідників інтелекції та її ролі в суспільних перетвореннях, експертів можна поділити на “генераторів смислів” і “поширювачів”. Така структура застосовна і до доміантного універсуму, і до альтернативного. Оскільки і той, і той, попри суттєві відмінності в доступних ресурсах, використовують однакові механізми свого поширення і підтримання.

Генератори смислів є інтелектуалами, здатними теоретично обґрунтувати й подати для трансляції готові системи смислів, що стосуються минулого, теперішнього і майбутнього. Ці смисли можуть стосуватися як усього соціального порядку, так і окремих аспектів суспільного життя. Якщо йдеться про генераторів смислу доміантного універсуму, то їхнє завдання пояснювати і виправдовувати наявний соціальний порядок і його соціальні відносини. У генераторів смислів альтернативного універсуму завдання таке саме, проте вони покликані виправдати і пояснити іншу модель соціальних відносин і реалізувати це завдання набагато складніше. Адже їм

протистоять не тільки інституціоналізовані та захищені державним апаратом системи освіти, мас-медіа і науки, а й самі комунікативні практики, в які імпліцитно вмонтовані базові смисли домінантного символічного універсуму.

Відтак, вибудовувані ними смислові конструкти не можуть бути прямо протилежними наявним базовим смислам; радше вони мають порушувати питання стосовно їхнього самозрозумілого характеру. Лише коли спливе достатньо часу і відбудеться проникнення альтернативних смислів у дискурс, суспільну увагу можна переводити на новий рівень і пропонувати можливі альтернативні соціальні моделі.

Якщо генераторів смислу можна було назвати інтелектуалами, то “поширювачів” слід віднести до інтелігенції в широкому сенсі цього терміна. Це вихователі дитячих садів, учителі середніх шкіл, викладачі вищої школи, журналісти та ін. Вони не формують нові смисли, однак їхнє завдання не менш важливе: вони поширюють ці смисли, безпосередньо беруть участь у процесах їх екстерналізації й об’єктивації. Завдяки їм відбувається передавання і закріплення базових смислів домінантного символічного універсуму від самого початку соціалізації нового члена суспільства і впродовж усього подальшого часу. На відміну від теоретиків “поширювачі” для успішного виконання своєї функції мають бути багаточисельними. У випадку із поширювачами домінантного універсуму ситуація принципово інша, позаяк цих поширювачів фактично утримують за державний кошт. Вибудовування власних медіа або систем освіти, виховання або залучення власних експертів є вельми складним і тривалим процесом, це, крім усього іншого, пояснює той факт, що для зміни символічних універсумів знадобляться щонайменше десятиліття. Вхідження у владу або здобуття її не можна вважати єдиним індикатором зміни універсумів. Політична влада і можливість впливати через освіту та ЗМІ є найважливішою, але не абсолютною метою. Адже, як було показано, це не означає повної гарантії утримання впливу символічного універсуму в суспільстві¹.

(5) Пітер Бергер і Томас Лукман зазначають, що в суспільстві співіснують різні символічні універсуми. Проте й тут обмежуються лише загальними настановами. На мою думку, слід докладніше окреслити відносини між універсумами, подавши їхню структуру. Один із цих символічних універсумів є центральним, оскільки сприймається більшістю членів суспільства як самозрозумілий. Раніше він був визначений як домінантний. Інші пристосовуються одне до одного. Таке трактування можна вважати супереч-

¹ Особливо якщо взяти за приклад зміну “радянського” символічного універсуму, коли група генераторів смислів альтернативного універсуму і поширювачів їх фактично сформувалася із середовища генераторів смислів і поширювачів домінантного (радянського) універсуму. Таким чином ані політична влада, ані наявність великої та розгалуженої структури власної інтелігенції, контрольованої освіти і ЗМІ не врятували старий універсум від заміни новим. До речі, проблема формування генераторів нових смислів у середовищі генераторів домінантного універсуму потребує окремого розгляду.

ливим, виходячи із визначення самої сутності символічних універсумів. Останні як замкнуті системи претендують на абсолютне і безальтернативне визначення соціальної реальності й за самою своєю природою не можуть “приспособуватися” одне до одного, а лишень перебувати у стані напруження і боротьби за утвердження своїх смислів. Таким чином, можна говорити про множинну опозицію, що існує між домінантним універсумом і альтернативними універсумами, які вже здатні включитися в символічну боротьбу, але позбавлені статусу центрального. Ця опозиція існує як між центральним та альтернативними універсумами, так і між самими альтернативними універсумами внаслідок щойно означеної їхньої природи.

Цей стан перманентної боротьби між символічними універсумами зумовлений не тільки їхньою природою, а й об’єктивною необхідністю — прагненням соціальної системи до стабільності. Очевидно, що в конкретний період лише один символічний універсум може забезпечити цю стабільність, надавши соціальним акторам систему координат і впорядкувавши для них усі події минулого, теперішнього і майбутнього¹.

3

Тож яких висновків можна дійти за результатами цього етапу аналізу? Найголовнішим із них є той, згідно з яким евристичний потенціал концепції Пітера Бергера і Томаса Лукмана дуже високий, але водночас концепція потребує подальшого розроблення й деталізації. Спираючись на результати проведеного вище аналізу, можна запропонувати таку реінтерпретацію поняття “символічний універсум”: це замкнута смислова система, що пропонує власну матрицю бачення й інтерпретації об’єктивних, інтерсуб’єктивних і суб’єктивних подій чи явищ, а її найважливішими характеристиками є замкнутість і цілісність, завдяки чому вона задає межі комунікації й інтерпретації у повсякденному житті. Поняттям, тісно пов’язаним із “символічним універсумом”, є “легітимація”.

Легітимацію я потлумачую тут як процес пояснення і виправдання наявних соціальних відносин і статусних взаємодій, кінцевою метою якого є переведення їх у розряд очевидних, samozрозумілих і нерелексовуваних для більшості суспільства і включення, таким чином, у природну настанову соціальних акторів, що, своєю чергою, гарантує культурну гегемонію символічного універсуму.

Як можна бачити із пропонуваних дефініцій, відмінних від відповідних моментів концепції Пітера Бергера і Томаса Лукмана, символічний універсум постає не одним із рівнів процесу легітимації, а метасмисловою систе-

¹ Яскравим й актуальним прикладом необхідності для стабільності соціальної системи лише одного домінантного універсуму в окремий період є події, що відбуваються в Україні в останні два десятиліття. Незавершеність заміни одного символічного універсуму іншим призводить до того, що в публічній сфері широко представлені обидва універсуми, проте старий уже втратив своє домінантне становище, а новий його ще не досяг. Перманентну соціально-політичну та інші кризи, що спостерігаються в українському суспільстві, можна трактувати як індикатори такого співіснування.

мою, стосовно якої цей процес легітимації здійснюється. Тому відношення цих понять між собою з огляду на їхні пізнавальні функції є координаційними, а не субординаційними. Понад те, статус їх у рамках такої системи підвищується до рівня категорій, оскільки вони виконують низку пізнавальних функцій, серед яких: методологічна, логічна, евристична функції, а також функція синтезу знань. У процесі аналізу цих категорій я залучаю поняття з інших підходів, такі як “культурна гегемонія”, або ж уводжу нові, такі як “базові смисли”, що визначаються як смислові конструкти, які відображають соціальні відносини і статусні взаємодії, котрі конструюють і реконструюють соціальну реальність. Із кожною з цих категорій пов’язана низка понять, що виконують свої описові й пояснювальні функції: природна настанова, Ми-зв’язки, біографічна ситуація, системи релевантності, запас знань тощо. Майже всі вони перебувають у відношенні субординації до цих двох категорій і лише деякі з них — у відношенні координації.

Крім зміни дефініції, логіко-поняттєвих зв’язків і введення нових понять, запропонована мною концепція відрізняється від початкової концепції ще за низкою важливих аспектів. Власне, ця стаття і мала за мету показати всі ці ключові точки відриву від базової концепції символічних універсумів. Такими точками були подальший розвиток концепції легітимації та подання її на двох рівнях — вертикальному (соцієтальному) і горизонтальному (інтерсуб’єктивному), кожному з яких, як було показано, належать свої суб’єкти, об’єкти й інститути, відповідальні за процес легітимації, та прийоми, що їх у цьому процесі використовують; ще одним аспектом було уточнення поняття експертів, відповідальних за трансляцію смислів символічного універсуму на решту суспільства, для чого я використовую запропонований Антоніо Грамші поділ інтелігенції на “генераторів смислів” і “поширювачів”; і зрештою, важливим доповненням концепції символічних універсумів було введення опозиції “домінантний універсум — альтернативний універсум”, що проливає світло не лише на сутність самих універсумів як ультимативних моделей реальності, а й на процеси в суспільстві, які є наслідком та індикатором перманентної боротьби символічних універсумів за статус центрального, домінантного універсуму.

Зафіксувавши ці необхідні модифікації і доповнення, можна чітко побачити, в який спосіб концепція символічних універсумів здатна слугувати для подальшого розвитку феноменологічного підходу в соціології; зокрема, це дає змогу не тільки уточнити чи оновити наявні зв’язки в категоріально-поняттєвому апараті цієї парадигми, а й перевести її аналіз із мікро- на макрорівень.

Від аналізу Ми-зв’язків, утворюваних індивідом у повсякденних інтеракціях, від смислових зв’язків, безпосередньо і в сукупності конструйованих індивідами у своєму життєсвіті, я переходжу до аналізу соціальних інститутів і метасмислових комплексів, що мають соцієтальний статус. Отже, до проблеми “як узагалі можлива соціальність і спільна соціальна взаємодія” додається ще одна: в які форми ця взаємодія переростає і які смислові конструкти вона породжує на соцієтальному рівні.

Оновлена концепція символічного універсуму демонструє свій високий евристичний потенціал не лише для феноменологічного підходу в соціології, відкриваючи для нього нові обрії аналізу. Ця концепція вможливило також вихід на рівень загальносоціологічної теорії. Передовсім це стосується можливості по-новому подивитися на такі поняття, як соціальна реальність, смисл, символ, дискурс тощо. Крім того, концепція символічних універсумів та їхньої перманентної боротьби може стати суттєвим доповненням до вивчення суспільств, що трансформуються, розширити й поглибити аналіз соціальних, ціннісно-культурних та інших змін, що відбуваються у цих суспільствах. Поза сумнівом, до таких суспільств належить і Україна. Звідси можна дійти висновку, що ця концепція символічних універсумів могла б стати у пригоді не в невизначеній перспективі чи для абстрактної загальносоціологічної теорії, а для конкретних суспільних потреб даної країни в даний конкретний період.

Таким чином, було виконано поставлені в даній статті завдання — розглянуто евристичний потенціал поняття “символічний універсум”, визначено, чим він може доповнити феноменологічний підхід, загальносоціологічну теорію і теорію трансформаційних суспільств. Крім того, щоб уникнути неоднозначностей і хибних тлумачень, було визначено найважливіші точки відриву і зміни запропонованої концепції порівняно із початковою концепцією символічного універсуму. Подано дефініцію, деякі логіко-поняттєві зв'язки й окреслено концепцію боротьби символічних універсумів. Усе це було необхідним для подальшого аналізу.

Наступним логічним етапом, після прояснення теоретичної та методологічної бази буде безпосередній розвиток самої концепції символічних універсумів. Я планую зосередитися на дослідженні структур символічного універсуму. Слід наголосити, що, зробивши цей крок, я виходжу за межі початкової концепції символічних універсумів П.Бергера і Т.Лукмана. Метою подальшого аналізу буде обґрунтування символічного універсуму як складного взаємозв'язку різних смислових сфер, що становлять його підструктури, зокрема “домени символічного універсуму”. Цим буде відкрито великий обрій нових проблем дослідження.

Джерела

Грамши А. Избранные произведения : в 3 т. / Грамши А. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. — Т. 1. — 512 с.

Грамши А. Избранные произведения / Грамши А. — М. : Политиздат, 1980. — 422 с.

Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения : антология / пер. с англ., нем., франц. ; [сост. и общ. ред. А.Н. Красникова]. — М. : Канон+, 1998. — 432 с.

Шульга А. Предварительные замечания к реинтерпретации понятия “символический універсум” / А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 4. — С. 122–134.

Шульга А. Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2012. — 208 с.

Berger P.L. Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge / P.L. Berger, Th. Luckmann. — N. Y. : First Anchor Books Edition, 1967. — 219 p.

Sartre J.P. Critique of Dialectical Reason / Sartre J.P. — S.l. : Verso Books, 2004 (Revised edition). — 840 p.

Schutz A. On Multiple Realities / A. Schutz // Collected Papers. — The Hague : Martinus Nijhoff, 1962. — Vol. 1.